

Тетяна Черкашина

МЕМУАРНО-АВТОБІОГРАФІЧНІ СПОГАДИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ЛІТЕРАТУРНИЙ ВИМІР

Статтю присвячено розгляду типологічних рис спогадів українських політичних і громадських діячів початку ХХ ст., твори яких сформували окремий різновид тогочасного мемуарно-автобіографічного письма. Аналізуються мемуари, автобіографії й автобіографічні нариси О. Барвінського, Є. Чикаленка, Д. Багалія, С. Русової, В. Антоновича та ін. Фактографічність, україноцентричність, громадська орієнтованість, етнографічне спрямування є визначальними рисами творів цього виду.

Ключові слова: спогади, українські громади, суспільне життя, культурно-просвітницька діяльність, етнографізм.

За слушним зауваженням О. Галича, *«інтерес до мемуарних жанрів завжди виникає у переломні епохи, коли здійснюються кардинальні зміни, що зачіпляють інтереси широких верств суспільства, докорінно змінюючи усталене життя»* [4, 3]. Тому не дивно, що початок ХХ ст. викликав появу великої кількості «спогадових» творів, які виконували не лише пізнавальну та естетичну функцію, але й ідеологічну. Окреме місце в тогочасній мемуаристиці відводилося мемуарно-автобіографічним спогадам знаних політичних і громадських діячів, які документально та художньо відтворили на папері свою індивідуальну історію в контексті історії життя країни й відповідно власного покоління. Зважаючи на велику інформаційну значущість особистих мемуарних свідчень, ці твори стають предметом зацікавлення не лише літературознавців, але й істориків, антропологів, соціологів, політологів та ін. Серед розвідок, присвячених вивченню саме цього пласту мемуарно-автобіографічної літератури, можна виокремити не так уже й багато наукових студій [див.: 3; 5; 9 та ін.], автори яких аналізували здебільшого окремі твори, не виводячи їх у специфічний різновид тогочасного «спогадового» письма. Саме тому метою свого дослідження ми обрали розгляд типологічних рис даного виду вітчизняної мемуарно-автобіографічної літератури.

На початку ХХ ст., маркованому двома революціями, першою світовою війною, створенням і руйнацією української державності, встановленням радянської влади й т.ін., продовжувало активно вирувати українське суспільно-політичне й громадське життя. Як наслідок — з'являються численні мемуарно-автобіографічні твори, автори яких через опис історії власного життя відтворили водночас історію життя своєї країни та відомих сучасників. Звертаючись до мемуаристики й автобіографіки цього типу, ми

зазвичай маємо справу з текстами кількох структурно-типологічних видів. По-перше, йдеться про автобіографічні мемуари (О. Барвінського, Є. Чикаленка, М. Галагана та ін.), автори яких спробували цілісно відтворити характер доби, паралельно виписавши певні аспекти власного життя. По-друге, це автобіографічні мемуари, основну увагу в яких зосереджено на найголовніших здобутках професійного, суспільно-громадського чи культурного життя авторів, як-от у спогадах С. Русової. По-третє, ми маємо ювілейні наукоцентричні й суспільно орієнтовані автобіографії М.С. Грушевського та Д.І. Багалія. Раніше вони вже створювали невеликі фактографічні автобіографії: М.С. Грушевський — у 1890 і 1906 рр., Д.І. Багалій — у 1891, 1905 і 1919 рр.; однак з нагоди ювілеїв науковці написали більш розлогі саможиттєписи, в яких підсумували свою багаторічну наукову, педагогічну, політичну й суспільно-громадську діяльність, не оминувши увагою й життя навколо себе. Ще одну групу громадсько орієнтованих саможиттєписів становлять невеликі за обсягом, проте інформаційно насичені, автобіографічні нариси В. Антоновича, К. Михальчука та інших наукових і громадських діячів, в яких вони спробували на тлі опису власного життєпису показати специфіку сучасного їм громадсько-політичного життя.

Мемуарно-автобіографічні твори цієї групи написані в дусі кращих традицій англійської вікторіанської автобіографіки з її тяжінням до фактографічності та відсутністю саморефлексії. Ці твори є насамперед україноцентричними й громадсько орієнтованими, а на передній план у них, як правило, виходить суспільно-політична, громадська й культурно-просвітницька діяльність авторів та їх знайомих. Хронологічно вони охоплюють період з другої половини ХІХ до початку ХХ ст. Так, Л. Мищенко довела свій мемуарний саможиттєпис до 1889 р., В. Чаговець — до

1891, Є. Чикаленко — до 1907, С. Русова у виданні 1928 р. — до 1916 і т.д.

Основною темою їхньої оповіді є не стільки власний життєвий шлях, скільки життя тогочасної української інтелігенції, частиною якої вони були. За словами М. Федунь, «мемуарист нового часу розумів, що спогади — це не тільки історія (пізнавальна функція споминів). Він намагався пояснити минуле: кинути свій погляд на події, факти, людей, прагнучи зберегти їх внутрішню природу» [9, 21]. Тому мемуарні автобіографи, як справжні хронікери своєї доби, спираючись на власну пам'ять і тогочасні документальні джерела, виписували для майбутніх поколінь діяльність українських громад Києва, Петербурга, Одеси, Харкова, Львова, Тернополя, Полтави, Чернігова, Катеринослава, Єлисаветграда та інших.

Кожна громада мала свої зацікавлення, які полягали здебільшого у всебічному вивченні історії та культури українського народу, укладанні словників, зібранні та подальшому опрацюванні публікацій етнографічних матеріалів, просвітницькій діяльності. Ось як згадує О. Барвінський про тогочасну тернопільську українську громаду: «Громада” наша була справедливною школою науки рідної мови, літератури й історії, якраз тих предметів, з яких ми в гімназії або дуже мало що, або зовсім таки нічого не могли навчитися і дізнатися. На сходах «Громади», котрі звичайно відбувалися щосуботи вечером, а не раз крім того в неділі і свята, виголошували громадяни промови при нагоді якогось святкування, відчити на літературні й історичні теми, декламації творів визначних поетів, відчитувано деколи листи писані до громадян або статті з «Вечорниць», «Мети» і ведемо над ними розправу» [2, 159–160].

Для кращого пізнання історії, фольклору, мови, культури й побуту українського народу здійснювалися етнографічні подорожі. Наприклад, В. Антонович розповідає, як «вкінці 50 рр. у кружку нашому появилася думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю <...>. Подорож ми відбували пішки, в свитках, і нас скрізь приймали за селянських парубків <...>. За три вакації ми обійшли сливе весь правобічний і новоросійський край: Волинь, Подолля, Київщину, Холмищину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини. Оповідати про наші подорожі було б дуже довго, і, мабуть, більша половина вже затерлась в пам'яті. Почували ми звичайно, вприсівшись на ніч до селян, при чому ні разу хазяїн не згодився взяти плату за нічліг і вечерю» [1, 148].

За спогадами С. Русової, вона з чоловіком навіть «сіли на землю, як тоді говорилося <...>,

з чисто народницькими змаганнями» [7, 70]. «Вдома я ніколи й не бувала на кухні, а тут я відважувалась братись за всю складну працю куховарки й господині. Ол. Ол. від книг та інтелігентського життя мусів переходити тепер до сільського господарства. Ніколи не забуду, як одного ранку зайшли до мене баби, вертаючись з Борзни з базару, а я саме місила тісто на хліб. Червона, змучена цією тяжкою працею, я силкувалася все-таки перед бабами не показувати своєї незвички, але одна з них деякий час тільки дивилася на мене, посміхаючись, а потім не втерпіла та й каже: «Пані, дайте — я Вам це за одну хвилику зроблю», — і лагідно відштовхнувши мене від діжки, вона зручно почала місити густе тісто. Сором мені було, але що ж я мала робити?» [7, 70], — згадує авторка. Але саме це «ходіння в народ» давало змогу краще пізнати його життя.

Частина автобіографів вміщували у своїх мемуарних саможиттєписах докладні етнографічні замальовки. Так, Ганна Барвінок докладно описала своє весілля й прощальний дівич-вечір, що пройшли за народними українськими традиціями [8, 273–277]. Є. Чикаленко, згадуючи своє дитинство в родинному маєтку на Херсонщині, не оминув увагою тогочасні обряди й вірування українського народу, що «входили» до його життя завдяки слугам. Пізніше, за словами автора, захопившись етнографічною течією, він позачислював й опублікував у часописах і в окремих виданнях частину цього фольклорного матеріалу [10, 48–49].

Проте, за спогадами громадівців, їх діяльність не завжди була безпечною, «бо в той час треба було мати багато мужности, віри в справу відродження української нації, щоб людям, бувшим на державній службі, обтяженим родиною, належати до «незаконного союзу», за яке загрожувало «поселеніє» в Сибіру або в «не столь отдаленных местах», як Вологодщина, Пермщина і т.д.» [10, 201].

З громадською україноцентричною роботою нерідко була пов'язана революційна діяльність, що теж знаходила своє відображення на сторінках тогочасної автобіографічної мемуаристики. Як згадує С. Русова: «Майже щодня збиралися в мене народовольці, обмірковували плани повстань <...>. Чимало дивних осіб перебувало в мене з ріжними конспіративними рекомендаціями» [7, 80–81], як наслідок — авторку неодноразово було ув'язнено, і після відбуття тюремного покарання вона знаходилася під пильним наглядом жандармерії. Таким чином й відбувалося взаємонакладання мемуарно-автобіографічного дискурсу з тюремним.

З традиціями вікторіанської автобіографіки перегукувалася й специфіка створення системи образів. Як правило, панували образи добродішних людей, що мали перелік сталих чеснот.

У більшості випадків йшлося про відтворення образів високоосвічених, глибоко моральних індивідів, справжніх патріотів своєї країни, що мали яскраво виражену громадянську позицію й активно займалися суспільною діяльністю. Вони мали широкий кругозір, вільно володіли кількома іноземними мовами, багато подорожували Україною та європейськими країнами, були знайомі з найвидатнішими особами свого часу.

Типовими характеристиками близьких і знайомих людей були вирази на кшталт «справжній українець» [10, 165], «чоловік з глибоким демократичним пересвідченням» [1, 147] і т. ін. За згадками С. Русової, взірцем тогочасної української інтелігенції була Олена Пчілка, «яка своє українство виявляла не лише в патріотичних словах, а провадила його активно в родинному житті і в громадянстві. Балакала вона тільки по-українськи, чистою полтавською мовою. Дітей своїх виплекала в родині на українській культурі, додаючи до неї можливо більш західних мов» [7, 43].

Великої шани від українських громадівців зазнав М. Старицький. Він, «коли почався з таким успіхом український театр в складі першої справді артистичної групи (Кропивницький, Садовський, Заньковецька, Саксаганський, Тобілевич), <...> не пожалів віддати на організацію цієї трупи все своє майно, дарма що в нього була родина — четверо дітей, жінка, дарма що сам він був постійно під загрозою смерті, бо вся ця праця з організацією театру та режисерство спричиняли чимало дуже небезпечних для нього хвилювань» [7, 40].

Одним з найвідоміших українських меценатів того часу був і Є. Чикаленко, хоча у своєму саможиттєписі він майже не згадує цю сферу своєї діяльності, бо для мемуарних автобіографів того часу було типовим скромно оцінювати свої здобутки або взагалі уникати самооцінок власної діяльності, залишаючи їх на розсуд сучасників та прийдешніх поколінь. Показовою в цьому сенсі була передмова до «Спогадів» Є. Чикаленка, в якій автор у дусі вікторіанської автобіографіки виправдовувався за можливий егоцентризм: «В цих спогадах моїх виходить, що я скрізь на

перший план виставляю своє я, але це сталося так тому, що я пишу про те, що я бачив, що я чув, що я переживав у своєму житті, і при всьому моному бажанні, я не міг уникнути отого неприємного мені «якання». Але в житті своїм я раз у раз старався оте своє «я» не виставляти наперед, а ховати на задній план; а як мені це вдавалося, про те нехай скажуть мої товариші та сучасники» [10, 27].

З традицією вікторіанської автобіографіки перегукується й тенденція українських мемуарних автобіографів говорити про близьких та знайомих людей «або щось добре, або взагалі нічого». Типовою була самоцензура, викликана питанням моральності, хоча й були винятки, як наприклад, мемуарна автобіографія Л. Мищенко, в якій авторка після попереднього виправдовування («приступаючи до цієї частини моїх записок, я почуваю деяке замішання: досі мені доводилось говорити про осіб, або зовсім невідомих Київу, або давно померлих. Тепер я згадую про тих, у кого, може, ще залишились родичі і близькі друзі, і їм не все буде приємне з того, що я пишу. Наперед прошу в них вибачення. Але річ в тому, що коли кожний людський документ має певний інтерес, то лише при умові повної щирости і правдивости того, хто оповідає або пише. Цим я весь час керуюсь, навіть ризикуючи дістати за це дорікання» [6, 133]) давала особистісні, часом доволі саркастичні, характеристики людей зі свого найближчого оточення.

Зважаючи на громадське спрямування мемуарно-автобіографічних творів, частина життєписної інформації (як-от родинне, побутове життя тощо) залишалася поза увагою авторів або відтворювалася дуже побіжно. Певну спробу вийти за межі стриманого, «цнотливого» саможиттєпису було зроблено лише С. Русовою.

Твори цієї групи відзначалися ґрунтовністю й виваженістю висловлених думок, оцінок і суджень, нерідко спиралися на документальні джерела, які могли підтвердити правдивість слів автобіографа, тобто мемуарно-автобіографічні твори громадського спрямування ставали «оживленими» історичними документами, увага до яких залишається прикутою і в наш час.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Автобіографічні записки / В. Антонович // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX століття / за ред. Ю. Луцького. — Нью-Йорк : Видання УВАН у США, 1989. — С. 147–156.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX століття / за ред. Ю. Луцького. — Нью-Йорк : Видання УВАН у США, 1989. — С. 157–204.
3. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар. — Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто : Вид-во Українського історичного товариства, 1981. — С. 31–41.

4. Галич О.А. Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика : [моногр.] / О.А. Галич. — К. : КДПІ ім. О.М. Горького, 1991. — 217 с.
5. Миронець Н. Джерела історичної пам'яті / Н. Миронець. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. — 400 с.
6. Мищенко Л. З минулого століття. Спомини / Л. Мищенко // За сто літ. — К. : ДВУ, 1929. — Кн. 4. — С. 106–160.
7. Русова С. Мемуари / С. Русова // Русова С. Мемуари. Щоденник. — К. : Поліграфкнига, 2004. — С. 9–242.
8. Спомини А.М. Куліш (Ганни Барвінок) / Ганна Барвінок // Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження / заг. ред. В. Шендеровського, упоряд. В. Яцюка. — К. : Рада, 2001. — С. 255–289.
9. Федунь М.Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття : історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : [моногр.] / М.Р. Федунь. — Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2010. — 452 с.
10. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко ; передм., приміт. В. Панченка. — К. : Темпора, 2011. — 544 с.

Статья посвящена рассмотрению типологических черт воспоминаний украинских политических и общественных деятелей начала XX в., произведения которых сформировали особую разновидность мемуарно-автобиографического письма того времени. Анализируются мемуары, автобиографии и автобиографические очерки А. Барвинского, Е. Чикаленко, Д. Багалия, С. Русовой, В. Антоновича и др. Фактографичность, украиноцентричность, общественная ориентированность, этнографическая направленность являются определяющими чертами произведений этого вида.

Ключевые слова: воспоминания, украинские громады, общественная жизнь, культурно-просветительская деятельность, этнографизм.

The article is devoted to the study of the typological features of the memoirs by Ukrainian political and public figures of the beginning of XX century whose works developed a special kind of memoir-autobiographical writing of that time. It analyzes memoirs, autobiographies, autobiographical essays by O. Barvynskiy, Y. Chykalenko, D. Bahaliy, S. Rusova, V. Antonovych and others. Factual information, Ukrainian centrism, social orientation and ethnographic approach are the definite features of the works of that kind.

Key words: memoirs, Ukrainian hromadas, public life, cultural-educational activity, ethnographism.